

جامعه اطلاعاتی و نابرابریهای جدید

محمود اسماعیل نیا

□ Status of Research on the Information Society

□ Kwame Bofo

□ Paris: UNESCO

□ 2003, 83 P.

مرتبط با جامعه اطلاعاتی را منتشر کرده و در اختیار شرکت کنندگان این نشست جهانی قرار داده است (6-5.PP) وضعیت پژوهش در مورد جامعه اطلاعاتی یکی از این آثار است که پنج مسئله مرتبط با جامعه اطلاعاتی را (یعنی برابری جنسیتی، تنوع فرهنگی و زبانی، آزادی بیان، معلولیت، و «اخلاق اطلاعاتی» (info-ethics) بررسی می‌کند.^۲ محور اصلی مقالات پنجگانه این کتاب، بررسی و تحلیل پژوهشهای انجام شده در فاصله سالهای ۱۹۹۸ تا ۲۰۰۱ میلادی در مورد پنج موضوع فوق است.

فناوریهای اطلاعات و ارتباطات و مسئله جنسیت

سؤال اصلی فصل اول کتاب ارتباط میان مسئله «جنسیت» و «فناوریهای اطلاعات و ارتباطات» و آزمون این فرضیه است که آیا در فضایی مجازی مثل اینترنت، ویژگیهای جنسیتی حذف می‌شود و کاربران زن و مرد به گونه‌ای همسان امکان فعالیت پیدا می‌کنند؟ یافته‌های پژوهشی حکایت از آن دارد که این فضای مجازی بازتابی از جهان واقعی است؛ یعنی میزان دسترسی و استفاده زنان از رایانه و اینترنت، بنا بر دلایل مختلف اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی کمتر از مردان است (که این ویژگی در جهان در حال توسعه نمود بیشتری دارد)؛ و همچنین هنجارهای مردانه حاکم بر این فضای مجازی موجب تداوم نابرابری جنسیتی در جامعه اطلاعاتی شده است (P. 15). البته میزان دسترسی و استفاده زنان از «فناوریهای اطلاعات و ارتباطات» (چه در جهان پیشرفته و چه در حال توسعه) رو به فزونی دارد و پیامدهای اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی آن نیز در حال گسترش است. ولی نه بدان معنا که گسترش این فناوریها، موجب حذف موضوع نابرابری جنسیتی در جامعه اطلاعاتی شده باشد، بلکه زنان (به ویژه در کشورهای در حال توسعه) بنابر دلایلی همچون پایین بودن سطح سواد و آموزش، آشنایی کمتر به زبان انگلیسی، کمبود وقت (تعهدات مربوط به خانه و خانواده)،

«جامعه اطلاعاتی» (information society) مفهومی جدید و پرکاربرد و ناظر بر واقعیتی پویاست که از گسترش کاربرد «فناوریهای جدید اطلاعات و ارتباطات» (information and communication technologies (ICTS)) پدیدار شده است. جامعه‌ای که در آن تولید، توزیع و مصرف اطلاعات اهمیتی محوری دارد و مفاهیم و نهادهای متعارف دستخوش دگرگونیهای بنیادین اند و آن را به درستی «انقلاب در اذهان و ابزارها» (revolution of minds and instruments) نامیده‌اند. پیدایی پدیده‌ها و مفاهیمی نوین همچون «تجارت الکترونیک»، (e-commerce) «دولت الکترونیک»، (e-government) «آموزش الکترونیک»، (e-learning) «دانشگاه مجازی» (virtual university) «پست الکترونیک» (e-mail) (رایانامه) و... نشانگر وقوع تحولاتی عمیق و پر دامنه در جنبه‌های گوناگون حیات بشر است. تحولاتی که هم فرصتهای تازه‌ای را پدید آورده (مثل «اشتغال دیجیتال» (digital employment) و «اقتصاد بی‌وزن»؛ و (weightless economy) هم چالشهای جدی و جدیدی ایجاد کرده است (همچون «شکاف دیجیتال» (digital divide) و «هرزه‌نگاری شبکه‌ای» (cyber porno))

بحث و بررسی درباره جنبه‌های گوناگون جامعه اطلاعاتی موضوع اصلی «اجلاس جهانی سران در مورد جامعه اطلاعاتی» (world summit on the information society (WSIS)) است که نشست اول آن در دسامبر ۲۰۰۳ در سوئیس برگزار شد و نشست دوم آن در نوامبر ۲۰۰۵ در تونس تشکیل خواهد شد. «سازمان آموزشی، علمی و فرهنگی ملل متحد» (یونسکو) نقشی اساسی در تشکیل این اجلاس و مصوبات آن دارد و با هدف تضمین تبادل آزاد آراء و اندیشه‌ها و نیز حفظ تنوع فرهنگی و زبانی در جامعه اطلاعاتی، و همچنین اشاعه مفهوم «جامعه دانایی» (knowledge society) به جای جامعه اطلاعاتی (تأکید بر دانش به جای اطلاعات)؛ مجموعه‌ای از اسناد و پژوهشهای

بالا بردن هزینه (عدم استقلال مالی)، هنجارهای فرهنگی (تصور ناتوانی دختران در عرصه فناوری) و هنوز کمتر از مردان از این فناوریها بهره می‌برند. از سوی دیگر، افزایش استفاده زنان از این فناوریها نیز معمولاً به کاربردهایی ساده (مثل وارد کردن داده‌ها، واژه‌پردازی و...) محدود است و به ندرت نقشه‌هایی کلیدی در ساختارهای اصلی آن (همچون برنامه‌نویسی، طراحی سیستم و...) را شامل می‌شود. پس این نگرانی وجود دارد که زنان از مناصب قدرت در اقتصادهای آینده که مبتنی بر «فناوریهای اطلاعات و ارتباطات» خواهد بود، محروم شوند و معضل نابرابری جنسیتی به شکلی نوین در جامعه اطلاعاتی تداوم یابد (PP. 22-23).

با این حال، کتمان نمی‌توان کرد که این فناوریها نقش مهمی در بهبود موقعیت اجتماعی و اقتصادی زنان جوامع مختلف داشته و گستره دید آنها را از محدوده محلی و ملی به سطح بین‌المللی ارتقاء داده‌اند. حل معضل نابرابری جنسیتی در گرو تدوین مجموعه‌ای از سیاستهای ملی و بین‌المللی، و نیز اتخاذ راهکارهایی عملی درخصوص دسترسی و استفاده زنان از «فناوریهای اطلاعات و ارتباطات» است.

تنوع فرهنگی و زبانی در فضای شبکه‌ای

موضوع مقاله دوم کتاب بررسی آثار «فناوریهای اطلاعات و ارتباطات» بر تنوع فرهنگی و زبانی در جوامع مختلف است. این نگرانی وجود دارد که گسترش فضای رسانه‌ای متأثر از فرهنگ غرب موجب نوعی یکسان‌سازی فرهنگی در جهان شود و در نتیجه، تنوع فرهنگی موجود از میان برود و فرهنگهای غیرغربی به مرتبه فرهنگهای پست و درجه دوم تنزل یابند. همچنین سیطره زبان انگلیسی به مثابه «زبان واسط یا میانجی» (lingua franca) در ارتباطات شبکه‌ای، سبب محو تنوع زبانی و منسوخ شدن بسیاری از زبانهای موجود شود (PP. 35-36).

مؤلف در بررسی دیدگاههای موجود درباره جنبه‌های فرهنگی فناوری اشاره می‌کند که فناوری نه ابزاری بی‌طرف و عاری از ارزش است (دیدگاه ابزاری)، و نه ماهیتی جبری و اجتناب‌ناپذیر دارد (دیدگاه جبری)؛ بلکه ماهیتی دوگانه دارد که واجد ارزشهایی خاص ولی نه لزوماً حتمیت‌پذیر است (دیدگاه انتقادی).

بنابراین، فناوری را نه به مثابه گونه‌ای از تقدیر حتمی، بلکه به عنوان عرصه‌ای برای تکاپو باید در نظر گرفت و با تمهید سازمان اجتماعی مناسب، کاربردهایی سازگار با زمینه‌های بومی برای آن تعریف کرد. (PP. 36-37).

با این حال آنچه موجب نگرانی عمومی در مورد تأثیرات سوء فرهنگی و زبان جهان اینترنت می‌شود، عدم توازن در جریان جهانی مبادله داده‌ها و سیطره فرهنگ و زبان غرب بر آن است. اگر فرهنگ برای بسیاری از جوامع، میراثی غنی و هویت‌بخش محسوب می‌شود، در جهان غرب نوعی کالا و کسب و کار درآمدزا است. همین رویکرد کاسبکارانه به فرهنگ خطر نابودی تنوع فرهنگی و ایجاد جهانی یکدست و مبتنی بر منطق بازار را پیش می‌آورد. (PP. 37-38).

از سوی دیگر، با آنکه از هر ۱۰ نفر مردم جهان کمتر از ۱ نفر به زبان انگلیسی تکلم می‌کنند، در ۸۰ درصد پایگاههای اینترنتی از این زبان استفاده می‌شود. پیش‌بینی می‌شود که در قرن آینده نیمی از ۶۰۰۰ زبان جهان منسوخ گردد و از

میان ۳۰۰۰ زبان باقیمانده، ۲۰۰۰ زبان نیز در طول قرن بعد مورد تهدید قرار گیرد. گسترش سریع اینترنت و افزایش تقاضا برای کاربرد زبان انگلیسی و خطر انقراض زبانهای بومی (و به همراه آن فرهنگشان)؛ تا بدان حد مخاطره‌آمیز است که ژاک شیراک رئیس‌جمهور فرانسه از رواج زبان انگلیسی در اینترنت به منزله «خطری عمده برای بشریت» یاد می‌کند (P. 39). البته این مسئله جنبه‌هایی مثبت نیز داشته است، مثلاً هند در طول نیم قرن گذشته، ضمن حفظ فرهنگ خود، به گونه‌ای مؤثر از ترویج زبان انگلیسی برای ایجاد پلی ارتباطی بین اقوام متکثر این شبه قاره و تسهیل تجارت داخلی و نیز ارتباط با جهان بهره برده است (PP. 45-46).

دغدغه حفظ تنوع فرهنگی (به عنوان کلید توسعه انسانی پایدار) و تنوع زبانی در جامعه اطلاعاتی، موجب ترویج رویکردهای چند فرهنگی و چند زبانی در اینترنت شده است. پذیرفتن تنوع زبانی به مثابه یکی از مصادیق حقوق بشر در زمینه آموزش و بحث در مورد تدوین «حقوق زبانی بشر» (human rights Linguistic) و نیز تأکید بر گسترش اطلاعات چند زبانه در اینترنت، سازوکارهایی برای توسعه هماهنگ و متوازن جامعه اطلاعاتی‌اند. همچنین ترویج رویکردهای غیرتجاری به فرهنگ و نیز تلاش برای گسترش «سواد دیجیتال» (digital literacy) و افزایش میزان مشارکت اقلیتهای قومی در فضای شبکه‌ای، از جمله شیوه‌های حفظ تنوع فرهنگی و زبانی در دنیای آینده تلقی می‌شود.

روزنامه نگاری سنتی

اکنون درگیر چالشهایی جدی

با اخبار جهان وب شده است

که با اشاعه سیل آسای اخبار

هر روز مخاطبان بیشتری را

جذب می‌کند، ولی دشواریهای جدیدی

از جمله اضافه بار اطلاعاتی

پدید آورده است

آزادی بیان و آزادی مطبوعات در جامعه

اطلاعاتی

تأثیر جامعه اطلاعاتی بر مقولاتی

همچون آزادی بیان و آزادی مطبوعات،

موضوع فصل سوم کتاب است. در این نکته

که فرآیند جهانی‌شدن و گسترش جامعه

اطلاعاتی تحول بنیادین حقوق اساسی

شهروندان، از جمله آزادی بیان و آزادی مطبوعات

را موجب شده است، تردیدی نیست. ولی سؤال این

است که این تحول رو به چه سویی دارد؟ روزنامه‌نگاری

سنتی و سبک روایتی خاص آن، یعنی «داستان رسانه‌ای»

(media story) اینک با «اخبار جهان وب» (web news) درگیر

چالشهایی جدی شده است که با اشاعه سیل آسای اخبار، هر روز مخاطبان

بیشتری را جذب می‌کند، ولی دشواریهای جدیدی را نیز، از جمله «اضافه بار

اطلاعاتی» (information overload) پدید آورده است (PP. 50-51).

از سوی دیگر، فناوریهای نوین ارتباطی گسترش آفاق اطلاعاتی افراد و

جوامع را موجب شده و اعمال ممیزی را برای حکومتها دشوارتر کرده است.

بنابراین، چنین به نظر می‌رسد که دوره سرکوب مستقیم سیاسی به سرآمده یا

آخرین روزهایش را می‌گذراند (PP. 51-52).

ولی مشکل از آنجا ناشی می‌شود که منافع کلان سیاسی و اقتصادی علیه

نیازهای فرهنگی و آزادیهای مردم به توافق برسند. همچنان که در سال ۲۰۰۱

میلادی دو شرکت رسانه‌ای مهم جهان، یعنی «آمریکا آن لاین/ تایم

وارنر» (America Online/ Time Warner) و «مؤسسه اخبار»

(News Corporation) در مذاکره با دولت چین توافق کردند که در ازای

پخش برنامه‌هایشان از شبکه تلویزیونی این کشور، اخبار و برنامه‌های مربوط به

حوادث جاری را حذف کنند (P. 52).

از سوی دیگر، جامعه اطلاعاتی قلمرویی خصوصی نیست، بلکه بهای

دسترسی سریع و آسان به اطلاعات همین از دست دادن گمنامی است و دسترسی دیگران به اطلاعات شخصی افراد است. حکومتها نیز برای تأمین امنیت، دلایل کافی برای دسترسی به این اطلاعات و کنترل آن دارند. همچنان که پس از حادثه ۱۱ سپتامبر ۲۰۰۱، تغییر ناگهانی سیاستها به اتخاذ تدابیری در محدود کردن ارتباطات آزاد، برای حفظ امنیت منجر شد. (PP. 53-54). نتیجه آن که فناوریهای اطلاعات و ارتباطات به گونه‌ای بالقوه قادر به تحکیم آزادی بیان و گسترش آزادی مطبوعاتند، ولی تحقق این امر منوط به عوامل بسیاری است، از جمله وجود قوانین صریح و شفاف در مورد دسترسی به اطلاعات و تفکیک مواد مفید از مضر و نیز تمهید مقرراتی بین‌المللی برای تعیین حدو حدود اختیارات حکومتها برای اعمال کنترل بر فضای اطلاعاتی به گونه‌ای که نقض حقوق اساسی شهروندان را موجب نشود (PP. 55-57).

فناوریهای اطلاعات و ارتباطات و افراد معلول

موضوع فصل چهارم کتاب بررسی مشکلات افراد معلول در استفاده از فناوریهای اطلاعات و ارتباطات است. براساس آمارهای «سازمان جهانی بهداشت» (World Health Organization) نزدیک به ده درصد از جمعیت جهان، یعنی حدود ۶۰۰ میلیون نفر، دچار نوعی معلولیت‌اند که بیش از دو سوم آنها در کشورهای در حال توسعه زندگی می‌کنند. همچنین برآورد شده که تنها بین یک تا دو درصد معلولان دسترسی به آموزش، حرفه‌آموزی و اشتغال دارند (P. 59). رویکرد سنتی نسبت به موضوع معلولیت مبتنی بر الگوی احسان و مراقبت و مبتنی بر این پیش‌فرض است که معلولیت نوعی آسیب فردی است، در حالی که در طول دو دهه قبل رویکرد حقوق بشری به این موضوع غلبه یافته و توجه اصلی را به ساختارهای اجتماعی و نحوه سازگار کردن آنها برای رفع نیازهای افراد معلول معطوف کرده است. از آنجا که اساساً هنجار غالب در تمامی ساختارها و ابزارهای زندگی مبتنی بر فرض «توانایی» افراد است، معلولان جزو افرادی‌اند که معمولاً بیشترین محرومیت اجتماعی را متحمل می‌شوند. این امر در نحوه و میزان استفاده معلولان از فناوریهای اطلاعات و ارتباطات نیز مؤثر بوده و در نتیجه موضوع دسترس‌پذیر کردن این فناوریها برای آنها را ضرورت بخشیده است.

نخستین سند بین‌المللی در به رسمیت شناختن حقوق معلولان برای دسترسی به نظامهای اطلاعاتی «مقررات معیار سازمان ملل در مورد یکسان‌سازی فرصتها برای افراد معلول»^۱ (مصوب ۱۹۹۳) است که بسیاری از دولتهای جهان (مثل آمریکا، سوئد، فنلاند و...) خود را ملتزم بدان دانسته و مقررات داخلی ویژه‌ای را وضع کرده‌اند (P. ۶۲). همچنین ابزارها و برنامه‌های یاری‌رسان متعددی برای تسهیل استفاده معلولان از این فناوریها پیش‌بینی شده است (مثل تلفن متن‌نما، تلفن تصویری، نرم‌افزارهای صفحه‌خوان یا تبدیل متن به صدا و...). ولی نکته این‌جاست که اکثر این تمهیدات برای معلولان کشورهای پیشرفته‌اند و افراد معلول کشورهای در حال توسعه به دلایل مختلف (از جمله فقر، پایین بودن سطح آگاهی و سواد و...) از آن محروم‌اند. پس، این نگرانی وجود دارد که معلولان جهان در حال توسعه، با محرومیتی مضاعف یا «شکاف دوم دیجیتال» (Second digital divide) مواجه شوند (P. 68).

به تعبیر دیگر، «فناوریهای اطلاعات و ارتباطات» که به صورتی بالقوه توانایی آفرین‌اند و می‌توانند در گسترش آموزش و تعمیق آگاهی مؤثر باشند، چه بسا در صورت فقدان برنامه‌ریزی، طراحی توزیع مناسب گسترش شکاف اجتماعی و دانایی و تعمیق شکاف دیجیتال را موجب می‌شوند (P. 69).

پیشگیری از این وضعیت نیازمند تدوین قوانین لازم، سرمایه‌گذاری کافی در تأمین زیرساختها و سازگاری ابزارها و تجهیزات و مهم‌تر از همه فعال کردن خود معلولان در تمامی این زمینه‌هاست.

اخلاق اطلاعاتی

مقاله آخر کتاب بررسی جنبه‌های اخلاقی گسترش فناوریهای اطلاعات و ارتباطات است. این فناوریها همچنان که فرصتهای جدیدی ایجاد کرده‌اند، تهدیدات تازه‌ای را نیز پدید آورده‌اند، مثل نقض حریم خصوصی، کاهش امنیت، ترویج خشونت و تنفر و هرزگی، کاهش اعتمادپذیری اطلاعات و گسترش جرائم اینترنتی. مسئله اصلی در این بحث تدوین قوانین و اتخاذ رویه‌هایی برای به حداکثر رساندن افزایش میزان دسترسی مثبت به این فناوریها و به حداقل رساندن استفاده‌های منفی آن است. زیرا نه به دلیل دسترس‌پذیر کردن اطلاعات می‌توان از سوءاستفاده‌های احتمالی از آن چشم پوشید، و نه به بهانه

تأمین امنیت و سلامت افراد و جامعه می‌توان دسترسی به

این اطلاعات را محدود کرد. بحث و بررسی درباره

تأمین این هر دو جنبه (دسترسی و کنترل)، چه در

سطح کشورهای مختلف و چه مجامع

منطقه‌ای و بین‌المللی در جریان است. با این

حال، روشن است که جهانی‌شدن فرایندی

قطعی و برگشت‌ناپذیر و کلید توسعه

اقتصادی آینده است (P. 80). هر چند

بازیگران بزرگ از این فرآیند بیشترین بهره را

می‌برند، ولی بازیگران کوچکتر نیز قادرند سهم

خود را از این بازار بزرگ کسب کنند (مثل نقش

هند در بازار نرم‌افزار فناوری اطلاعات و جایگاه کره

جنوبی در صنایع تجهیزات ارتباطی). بهره‌برداری از

فرصتهای پدید آمده در جامعه اطلاعاتی و مصون ماندن از

عوارض منفی آن نیازمند تدوین خط مشیهای لازم و اتخاذ اقدامهای مناسب

برای گسترش دسترسی به فناوریهای اطلاعات و ارتباطات و همزمان پیش‌بینی

و پیشگیری از آثار منفی اجتماعی و فرهنگی آن است.

پی‌نوشت:

۱. برای اطلاع بیشتر رجوع کنید به پایگاه اینترنتی یونسکو:

<http://www.unesco.org/ws>

۲. عناوین سایر آثار این مجموعه عبارت‌اند از: «جامع دانایی و ارزیابی و کنترل

اطلاعات»؛ «آموزش در جامعه اطلاعاتی»؛ «اسناد پایه یونسکو درباره جامعه اطلاعاتی»؛

«علم در جامعه اطلاعاتی»؛ «دگرگونی‌های اجتماعی در جامعه اطلاعاتی»؛ «تنوع

فرهنگی و زبانی در جامعه اطلاعاتی»؛ «گسترش رسانه‌ها در جامعه اطلاعاتی»؛ «حفاظت

جامعه اطلاعاتی»؛ و «جنسیت در جامعه اطلاعاتی: به سوی برابری؟».

شایان ذکر است که کمیسیون ملی یونسکو در ایران این مجموعه را ترجمه و منتشر

خواهد کرد.

3. UN Standard Rules on Equalization of Opportunities for Persons with Disabilities.